

3. ՀՌՈՄԵԱ-ՊԱՐԹԵՎԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ ԱՌԱՋԵՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Արշակը (Սաեաառուկ Ա) Մեծ Հայքի թագավոր: 34 թվականին, երբ մահացավ Զենոն-Արտաշեսը, խաղաղ իրադրությունը Հայաստանում և Միջագետքում նորից փախտվեց: Պարթևական արքայից-արքա Արտավան Գ-ը որոշեց օգտվել հարմար առիթից և իրականացնել վաղեմի ծրագիրը՝ նվաճել ոչ միայն Հայաստանը, այլև Կապադովկիան ու ամբողջ Փոքր Ասիան, ընդհուպ մինչև Միջերկրական ծովը, և վերականգնել Աքեմենյան Պարսկաստանի սահմանները²², Այս ծրագրի իրագործման նպատակով նա ներխուժեց հռոմեական պրովինցիա Կապադովկիա, իսկ Մեծ Հայք ուղարկեց իր ավագ որդուն՝ թագաժառանգ Արշակին, որի անունը, ըստ հայկական ավանդությունների, թերևս Սանատրուկ էր²³: Սրան հայ ավագանին թագավոր հռչակեց: Դա համազոր էր Հռոմի առաջնության ոչնչացմանը Հայաստանում, ուստի կայսրությունը ամեն ինչ արեց, որպեսզի պահպանի իր դիրքերը Մեծ Հայքում:

Սանատրուկ թագավորի մասին բերվող տեղեկությունները Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ հաստատվում են Հովսեփոս Փլավիոսի տեղեկություններով և հնարավորություն են տալիս եզրակացնելու, որ Սանատրուկի մայրաքաղաքն է եղել Մծքին քաղաքը²⁴:

Սանատրուկի կատարած գործերի մեջ Խորենացին հատկապես արժանի է համարում հիշատակության Մծքին քաղաքի կառուցումը, որը, ըստ նրա հաղորդման, ավերվել էր երկրաշարժից²⁵:

Մեծ Հայքի նշանակությունը հռոմեա-պարթևական հակամարտությունների մեջ: Երկու աշխարհակալությունների միջև զահակալական վեճերի պատճառով սկսված ընդհարումները դուրս էին գալիս Մեծ Հայքի հարցի սահմաններից և ստանում միջազգային քաղաքականության թատերաբեմում առաջնության հասնելու համար մղվող պայքարի բնույթ: Գտնվելով ռազմական գործողությունների մերձեփրատյան թևում, Հայաստանն հավասարազոր ռազմաստրատեգիական նշանակություն ուներ թե՛ Հռոմի և թե՛ Պարթևստանի համար: Հայաստանի անցումը ախոյաններից մեկի կողմը՝ մեծ սպառնալիք էր ստեղծում մյուսի համար. «Երկու պետությունների համար կարևորը ոչ թե Հայաստանի զավթումն էր, այլ այն, որ հակառակորդ պետությանը թույլ չտրվեր հասնել դրան»²⁶:

Ծերունազարդ Տիբերիոսը վճռական միջոցների դիմեց միայն այն ժամանակ, երբ տեղեկություն ստացավ, որ Արտավան Գ-ը սպառնում է Հռոմի ասիական պրովինցիաներին:

22 *Strabo Tacit., Annal., VI, 31.*

23 *Strabo Մ. Արեղյան, Երևան, հատ. Ա, Երևան, 1966, էջ 168.*

24 *Strabo Խորենացի, Բ, լի.*

25 *Strabo նույն տեղում, Բ, լի.*

26 *Օ. Վ. Кудрявцев, Римская политика в Армении и Парфии в первой половине правления Нерона, էջ 57:*

Արշակունիների հիմնական ճյուղի շահավիղները դեռ մնում էին Հռոմում և միշտ կարելի էր նրանց հակադրել նորաթուխ և կասկածելի Արշակունի Արտավազդի նվաճումներին, այդ ժամանակ պարթև ավագանու կողմից գաղտնի պատգամավորություն է գալիս կայսեր դուռը՝ նրանից թորինավոր ժառանգ խընդրելու պարթևական գահի համար: Ուրովհետև Արշակունիների ցեղից ոչ ոք չէին պետություն գլուխ դրել, — ասում է Տակիտոսը, — քանի որ մեծ մասը սպանված էր Արտավազի կողմից կամ թե դեռ չէր հաստնացած, սրանք հրավիրեցին նաև այլ մեծամեծների ու Հռոմից պահանջում էին Փրատո թագավորի որդի Փրատինոս²⁷:

Սա լավագույն միջոցն էր Արտավազի ախորժակը շահավորելու համար: Տիրերիոս կայսրը ղեկավարում է Փրատինոս, և նախապատրաստելով հայրական թագի համար, գոտի է կապում նրան²⁸: Երբ Արտավազն իմանում է դավադրության մասին, վախը նրան կանգնեցնում է, — հաղորդում է Տակիտոսը²⁹: Ահա այս հանգամանքն է, որ թուլացնում է պարթևների դիրքերը Հայաստանում, որտեղ Հռոմը ձգտում է ամրապնդել իր դիրքերը, այս անգամ արդեն հայկական գահի թորինավոր ժառանգ հայտարարելով վրացական արքայական տան ներկայացուցիչներին:

Վրացական արվայկան առն հավակնությունը Մեծ Հայքի գահին: Պատմագրության մեջ անուշադրության է մատնված այն փաստը, որ Մեծ Հայքի գահի նկատմամբ իր հավակնություններն ունեւր նաև վրացական արքայական տունը, որն իրեն արյունակից էր համարում Երվանդունիներին և Արտաշեսյաններին: Այս հանգամանքը չի հասկացված ոչ Տակիտոսի, ոչ էլ մյուս անտիկ հեղինակների կողմից, որոնք անդրադառնում են այս դեպքերին:

Օգոստոս Օկտավիանոսի
(մ.թ.27—մ.թ.14) դրամը

Հարցը լուսաբանելու համար անհրաժեշտ է ներգրավել վրացական աղբյուրները, որոնք մեզ հասել են հատկապես XI դարի սկզբի հեղինակ Լեոնտի Մուկիլու (Լեոնտիոս Ռուկիսեցի) «Պատմություն վրաց թագավորների» (Շնորհաբեմ յարտեղտա մեղեղտա)³⁰ աշխատության միջոցով: Լեոնտի Մուկիլին օգտվել է ոչ միայն Մուկիսե խորենացու «Հայոց պատմություն»-ից, այլև վրացական կիսաավանդական-կիսապատմական տեղեկություններից, որոնք հավաքել և գրի է առել: Վրացական ու հայկական պատմագրության տվյալների և Տակիտոսի, Դիոն Կասիոսի, Հովսեպոս Փլավիոսի տեղեկությունների համատեղ ուսումնասիրությունը ցույց է

²⁷ Տակիտոս, հայերեն թարգմ., էջ 23 Tacit., Annal., VI, 31: Այս Փրատ-Հրահատը Փրատ-Հրահատ Դ թագավորի կրտսեր որդին էր:

²⁸ Tacit., Annal., VI, 32:

²⁹ Նույն տեղում:

³⁰ «Յարտուլի Շնորհաբեմ», Երվանդունի Կրտսեր Սարգսի միջոցով: Ե. Կալինինի միջոցով, Երվանդունի I (այդուհետև Յ. Կ., I), տեղում, 1955, էջ 3—71:

վրաց Միհրդատ թագավորը հրաման ստացավ ներխուժել Հայաստան³⁵, նվաճալ այն ժամանակ, երբ Արտավան Գ-ը գլխավորում էր Կապադովկիան, Հայաստան ներխուժեց «հռոմեական կայսեր և ժողովրդի բարեկամ ու դաշնակից» վրաց թագավոր Միհրդատի որդի Փարսմանը, որը այդ դեպքերից քիչ հետո թագավորեց Վիրքում (35—74 թթ.), նա նպատակ ուներ դուրս բերել Արշակին և հայկական գահի վրա բազմեցնել իր եղբայր Միհրդատին՝ իբրև Արտաշեսյանների շառավիղ։ Այս Միհրդատին էլ խոստացել է Տիբերոս կայսրը հայկական գահը, որ դեռ հարկավոր էր նվաճել։

Միհրդատին հաջողվեց կաշառել պալատականներին և Արշակը թունավորվեց (35 թվական), որից հետո վրացական ու նրանց դաշնակից սարմատական զորքերը մտան Հայաստան ու գրավեցին Արտաշատ մայրաքաղաքը։ Սա արդեն վրացիների բացահայտ էություն էր պարթևների դեմ այն ժամանակ, երբ Արտավան Գ-ը իր ղերամասերը ցրել էր Կապադովկիայի լեռներում ու կիրճերում։

Ստանալով իր որդու՝ Արշակի մահվան լուրը, Արտավան Գ-ը հանձնարարում է իր մյուս որդուն՝ Որոդեսին, վրեժ լուծել եղբոր սպանության համար, վրացիներին դուրս բերել Հայաստանից և տիրանալ հայկական գահին։

Որոդեսը ի մի է հավաքում բոլոր ուժերը և շուտով նվերներ ուղարկում սարմատներին (հավանորեն ալանների) առաջնորդին, սրան իր կողմը գրավելու նպատակով³⁶։

Սակայն, ինչպես Տակիտոսն է վկայում, սկյութական այս առաջնորդները նույնպիսի նվերներ էին ստանում Փարսման թագավորից և ճշտ իրենց ցեղի սովորության, օգնում էին և՛ մեկին, և՛ մյուսին³⁷։ Բացի դրանից, վրացիների դաշնակիցներն էին նաև աղվանները, իսկ այդ ժամանակաշրջանում նրանց հսկողության տակ էին գտնվում Կովկասյան լեռների բոլոր հիմնական լեռնանցները, որոնցով պիտի անցնեին սարմատները՝ պարթևներին օգնության հասնելու համար։

Տակիտոսը հաղորդում է, որ «հիբերները (այսինքն՝ իվերները կամ վրացիները) այդ տեղերի տերը հանդիսանալով, կասպյան ճանապարհով Հայաստանի վրա արագորեն բաց են թողնում սարմատներին, իսկ ովքեր գալիս էին պարթևներին օգնելու, հեշտությամբ ետ էին մղվում, որովհետև թշնամին փակել էր մյուս մուտքերը»³⁸։

Պարթևը դատում էր, թե կալում է Արևելքի պետության և Արշակունիների փառքի համար ընդդեմ անհայտ հիբերի, իր վարձկան զորքով։ Փարսմանն ասում է, որ իրենք ենթակա չեն պարթևական տիրապետության։ Որքան ավելի ձգտեն, այնքան ավելի արժանապատիվություն կվաճեն իբրև հաղթողներ,

35 S⁶ Dio, XXVI, 3, 4.

36 Այս «սարմատական» առաջնորդների թվում էր, ըստ երևույթին, նաև «Մազքթաց» Արշակունիների թագավորության այն գահակալը, որի մաս ուզում էր ապաստան գտնել Հայաստանում թագավորած Վոնոնը։

37 Tacit., Annal., VI, 33.

38 Տակիտոս, Հայերեն թարգմ., էջ 27; Tacit., Annal., VI, 33. Ըստ Հովսեփոսի Փլավիոսի, իբերները և աղվանները «կասպյան դեմքեր բաց անելով ալանների առաջ, իրենց երկրի միջով ճանապարհ տվեցին նրանց Արտաշատի դեմ» (Jos. Flav., Antiq., XVIII, 97)։

յսկ եթե փախչին, ավելի շատ խայտառակություն պիտի կրեն և ենթարկվեն ավելի մեծ վտանգի: Միաժամանակ նա ցույց տվեց յուրայինների սարսափելի մարտաշարքը, մյուս կողմից՝ մեզերի ոսկով զարդարված զորքը և ավելացրեց. «այստեղ քաջերն են, իսկ այնտեղ՝ ավարը»³⁹:

Տեղի ունեցած ճակատամարտերում վրացիները, նրանց դաշնակիցները՝ աղվաններն ու սարմատները հաղթեցին: Որոգեսը պարտության մատնվեց ու ծանր վիրավորվեց: Արտավան Գ-ը շտապեց որդուն օգնության, բայց լուր ստացավ, որ հռոմեական զորքերը՝ Վիտելլիոսի գլխավորությամբ, մոտեցել են Նիքրատին և սպառնում են Միջագետքին: Արտավան Գ-ը հարկադրված էր հտ դառնալ, բայց արդեն ուշ էր: «Այսպիսով, — եզրակացնում է Հովսեպոս Փլավիոսը, — Հայաստանը շուտով վերանվաճվեց, քանի որ պարթևների երկիրը պատերազմով բռնկվեց, և այնտեղ բնակվող մարդկանցից լավագույնները սպանվեցին ու նրանց երկիրն ավերվեց, և թագավորի որդին այդ կոիվներում ընկավ ու նրա հետ բաղում բյուրավոր զորք»⁴⁰:

36 թվականին Վիտելլիոսին հաջողվում է Արտավան Գ-ի դեմ գրգռել պարթևական ավագանու մի մասը, որը պարթևական թագավոր է հռչակում Հուստինիանոսի պատանդ գտնվող և Վիտելլիոսի հետ Նիքրատին անցած Տրդատ Գ-ին (Հրահատ Գ-ի թոռը): Թվում էր, թե Արտավան Գ-ի բոլոր հաղթանակները հօդս ցնդեցին: Նա նույնիսկ հարկադրված է լինում փախչել Վրկանից երկիրը և մի տարի անց միայն (37 թվական) նրան հաջողվում է վերադարձվել իր դահլիճ⁴¹: Վերադարձած Արտավանին վիճակված էր թագավորել միայն մեկ տարի. 38 թվականի մոտերքը նա մահանում է: Սակայն Արտավան Գ-ին, այնուամենայնիվ, հաջողվել էր հաղթանակով պսակել իր պայքարը, պարթևական արևմտյան սահմանը հասցնելով մինչև Վերին Միջագետք: Դա ամրապնդվում էր 37 թվականի դաշնագրով, որը քիչ է լուսաբանված գիտության մեջ:

37 թվականի դաշնագիրը: Հայաստանի տեխնոլոգիալ կորուստները: Հռոմը վրաց Փառնավազյան դինաստիայի ներկայացուցիչ Միհրգատին հաստատելով հայկական գահի վրա, հանգստացավ, և օգտվելով ստեղծված վիճակից, ուզում էր պարթևական գահին նորից տիրած Արտավան Գ-ին հարկադրել, որ նա ճանաչի իր դրածոյի թագավորությունը Հայաստանում:

Տիրերիոս կայսեր կարգադրությամբ Վիտելլիոսը նորից հռոմեական լեզուները առաջնորդեց դեպի Նիքրատ գետը և հաշտության բանակցություններ սկսեց Արտավան Գ-ի հետ: Երկու բանակցող կողմերը հանդիպեցին Նիքրատի ափին և հաշտության դաշինք կնքեցին: Հովսեպիոս Փլավիոսի հաղորդման համաձայն, Տիրերիոսը ձգտում էր բարեկամություն հաստատել Արտավանի հետ և վերջինս «հաճույքով ընդունեց» այդ: Խաղաղության դաշինք կնքած Արտավանը, ռոպես պատանդ Տիրերիոսին ուղարկում է իր Դարեհ որդուն՝ բաղում ընծաներով⁴²:

39 Նույն տեղում, էջ 29 (տե՛ս Tacit., Annal., VI 34):

40 Վերը հիշատակված գահի հավանորդ Հրահատը քիչ առաջ հիվանդացել ու մահացել էր (տե՛ս Jos. Flav., Antiq., XVIII, 98):

41 Տե՛ս T. Мошмен, История Рима, т. V, М., 1949, էջ 342—343:

42 Հովսեպոս Փլավիոս, հայերեն թարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի (ձեռագիր), էջ 39—94. Jos. Flav., Antiq., XVII, 101—102:

Ըստ այդ դաշնակցության, հռոմեական կայսրը Արտավան Գ-ին ճանաչում է Պարթևստանի թագավոր, իսկ Արտավանը Մեծ Հայքի թագավոր է ճանաչում Միհրդատին՝ վրաց Փարսման Ա թագավորի եղբորը։ Միաժամանակ նա ընդունում է Հռոմի հովանավորությունը Մեծ Հայքի թագավորության նկատմամբ։ Մեծ Հայքի թագավորը համարվում է «հռոմեական կայսեր և ժողովրդի բարեկամ ու դաշնակից» և զահ բարձրանալիս անպայման հաստատվում է հռոմեական կայսեր կողմից։

Սակայն պատմաբանները կանգ չեն առել մի այլ կարևոր հանգամանքի վրա։ Այս հաշտության պայմանագիրն այդքան միակողմանի չէր, ինչպես կարծում են. պարթևները կարողացան հռոմեացիներին ստիպել տերիտորիալ զիջումներ անել ի հաշիվ Հայաստանի։

Արտավան Գ-ը, պայքարելով Տրդատ Գ-ի դեմ, պատսպարվել էր Ադիաբենների թագավոր Իզատեսի (35—59 թթ.) մոտ Իզատեսը, որն իր մոր՝ Հելենե (Հելինե) թագուհու հետ, ընդունել էր հրեական կրոնը, մեծ պատիվների ու պարգևների արժանացավ նորից գահին տիրած երախտապարտ Արտավանի կողմից, որը «նաև պարդեց նրան ընդարձակ բերրի մի երկիր, այն վերցնելով հայոց թագավորից»։ Այդ երկիրը, — գրում է Հովսեփոսը, — կոչվում է Նիսիբիս և այնտեղ նախկինում մակեդոնացիները կառուցել էին Անտիոք քաղաքը, որը կոչեցին նաև Նպիմիդզոնիա»։

Գերմանիկոս և Արտաշես Ձեռոն

Այս տեղեկությունից ակնհայտ է դառնում, որ պարթևա-հռոմեա-վրացական կռիվների ժամանակ Արտավան Գ-ը գրավել է Մեծ Հայքի հարավային ծայրամասը, որն ընկած էր Տիգրիս գետից հարավ։ Այդ երկրամասը Հայկական Միջագետքն էր⁴³։ Ամիդ քաղաքով, և Միգդոնիա-Արվաստան նահանգը՝ Մծրին քաղաքով, ընդամին նաև նրան կից Մավդեքը (Zabdicenae—Տուր Արդին գավառը), որոնց ընդհանուր տարածությունն էր շուրջ 18.000 քառ. կմ⁴⁴։ Այսպիսով, ի հատուցումն զիջումների, պարթևներն ստանում են Մեծ Հայքից կորզված Միգդոնիա նահանգը՝ Մծրին քաղաքով, և այս կարևոր առևտրական կենտրոնի քաղաքային տերիտորիայով՝ Միգդոնիա-Արվաստանով, և Հայկական Միջագետքը միացվում է պարթևներից կախում ունեցող Ադիաբենների թագավորությանը։

Մեծ Հայքի հարավում կատարված այս տերիտորիալ փոփոխությունների մասին տեղեկություններ են եղել նաև Պլինիոսի (23—79 թթ.) մեզ չհասած

43 Խորենացու մոտ պահպանված «Վիպասանքից» բերված ավանդական տեղեկությունների համաձայն Հայաստանը Միջագետքը կորցրել է Երվանդի թագավորության ժամանակ։ Այս երվանդ թագավորը, ավանդության համաձայն, թիկունք է դարձնում հռոմեացիներին «թողնելով ի նոսա Միջագետք» (տե՛ս Խորենացի, Բ, լը)։ Ինչպես ճիշտ դիտում է Մ. Արեղյանը (տե՛ս Երկեր, Ա, էջ 122), այս շեղմանը ավելի զեպքում ներկայացնում է վրաց արքայական տան ներկայացուցիչ Հրադամիզդին։

44 Տե՛ս Մ. Ս. Նիեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 118։

«Վերին աշխարհ վրաց» երկրամասը, այս գծով էր սահմանակցվում Սամցխե գավառին⁵⁰,

Այսպիսով, Հայոց Միջագետքը և Գողթերականը ընդմիջտ դուրս են մնում Մեծ Հայքի սահմաններից և այս թագավորության տերիտորիան այնուհետև ընդգրկում է այն տարածությունը, որ հայտնի է մեզ ըստ «Աշխարհացոյց»-ի շուրջ 285.000 քառ. կմ⁵¹:

4. ՀԱՅԵՐԻ ՊԱՅԲԱՐԸ ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ԴՐԱՄՈՆԵՐԻ ԴԵՄ

Քաղաքական իրադրությունը Կալիգուլայի ժամանակ: Տիրերիոսին հաջորդեց Կայսր Կեսար Գերմանիկոսը, որի մականունն էր Կալիգուլա (37—41 թթ.): Վերջինս իր իշխանության շրջա տարվա ընթացքում բոլորովին նոր քաղաքականություն վարեց Արևելքում: Կալիգուլան առաջին հերթին վերականգնեց Տիրերիոսի կողմից 17 թվականին հռոմեական պրովինցիաների վերածված Կոմմագենիի և Կապադովկիայի թագավորությունները, ըստ որում Կոմմագենիի թագավորությունը 37 թվականին վերականգնվեց ավելի ընդարձակ տերիտորիայով և հանձնեց Անտիոքոս Գ թագավորի ուղղութեամբ Անտիոքոս Դ-ի⁵² նորից քաղաքական ասպարեզ իջավ Կոմմագենիի հինավուրց դինաստիան, որը հայկական Երվանդունի հարստության ճյուղերից մեկն էր:

Վերականգնվեց նաև Փոքր Հայքի թագավորությունը: Այստեղ թագավոր նշանակվեց Պոնտոսի Պոլեմոն Ա թագավորի թոռ Կոտիսը: Վերջինս Պոլեմոնի դստեր՝ Տրիփոնիայի ու Թրակիայի Կոտիս թագավորի որդին էր և այդպիսով ազգական էր գալիս Զենոն-Արտաշեսին, ուստի հայ ավագանու մի մասը ցանկություն ուներ նորից Փոքր Հայքի գահը միացնել Մեծ Հայքի գահին և Կոտիսին դիտում էր որպես այդ միացյալ թագավորության թեկնածու: Ըստ երևույթի, այդ ցանկությունը իրագործվել է. Կոտիսը 37—43 թվականների միջև համարվել է նաև Մեծ Հայքի թագավոր: Պետք է ենթադրել, որ դա կատարվել է Կալիգուլայի համաձայնությամբ:

Կալիգուլայի այս քաղաքականության ճիշտ մեկնաբանությունը տալիս է ակադ. Մանանդյանը: Նրա վարժիքով, «Կապադովկիայի և Կոմմագենիի հռոմեական նահանգների վերածվելը, հավանորեն, մեծ դժգոհություն էր առաջ բերել տեղական արտոնյալ ազնվականության մեջ, և կարելի է ենթադրել, որ Արտավան Գ-ը, 36 թվականին Կապադովկիա արշավելուց առաջ, ոտքի էր հանել ու ապստամբեցրել այդ երկրները, որոնց մեջ ուժեղ էր իրանական տարրը:

50 Տճ՝ս Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 53, 104 և գրքին կցված քարտեզը՝ Ռ 5:

51 Տճ՝ս Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 118: Այս ժամանակաշրջանից մեզ հասել է Պողոմոսի «Ասիայի երրորդ քարտեզը» (շուրջ 150 թ.), որտեղ Մեծ Հայքը (Ἀρμενία Μεγάλη) ցույց է տրված մինչև 37 թվականի սահմաններում, իսկ ավելի ուշ շրջանի (VII դարի) «Աշխարհացոյց»-ը տալիս է Մեծ Հայքի ամենամանրակրկիտ քաղաքական և վարչական բաժանման պատկերը, որ վերաբերում է 37-387 թվականներին:

52 Տճ՝ս K. B. Тревнер, Очерки по истории культуры древней Армении, М.—П., 1953.